

Зінченко Арсен,

завідувач кафедри історії України і методики навчання
Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук

**КИЇВ: СПОДІВАННЯ ТА ПАДІННЯ.
СУСПІЛЬНІ РЕАЛІЇ НА ПЕРЕХОДІ ВІД 1890-х ДО 1920-х років
НА СТОРІНКАХ «ЩОДЕННИКІВ» СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА**

«... хіба ж не тюрма у нас повсюди,
червоними прапорами умаяна?»
(Сергій Єфремов. Щоденники.
8 листопада 1924 р.)

Аналізуючи спогади та щоденникові записи про Київ відомого літературознавця та громадсько-політичного діяча академіка Сергія Єфремова 1890-х — 1920-х років, автор розглядає визначальні тенденції у соціокультурному процесі в Україні у смузі переходу від національного відродження до утвердження тоталітарної системи.

Ключові слова: щоденники, Всеукраїнська академія наук (ВУАН), більшовицький режим, українізація, протестні настрої, політична сатира.

Творча спадщина відомого українського літературознавця, письменника, критика, громадського, політичного діяча, журналіста й організатора науки Сергія Єфремова в Україні досліджується науковцями ще з початку 1920-х років¹. Після тривалого фактичного вилучення з літературознавчої та історичної науки його життя й творчість у другій половині 1980-х років стають не лише об'єктом соціокультурних студій, але й ознакою громадянської активізації суспільства². На початку 1990-х з'явилися розвідки літературознавців³ та істориків⁴, які сприяли поверненню цієї постаті в український науковий та суспільно-політичний контекст. Оpubліковано частину його «Щоденників»⁵ та листування⁶, вийшли друком вибрані твори⁷, досліджуються різні аспекти його

¹ Кримський А. Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова / А. Кримський // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1923. — Кн. 2–3. — Частина офіційна. — С. 42–48; Там-таки подано й «Спис праць С. О. Єфремова» за 1895 — 1919 рр., який налічує 956 позицій (С. 48–92). У судовій справі СВУ фігурує список наукових праць академіка, який налічує три тисячі позицій.

² Наєнко М. Наближення до Сергія Єфремова / М. Наєнко // Матеріали четвертих Всеукраїнських Єфремовських читань; Черкаси, 5–6 жовт., 2006 р. / редкол.: Поліщук В.Т. (відп. ред.) та ін. — Черкаси: Брама-Україна. — С. 7–15; Касьянов Г. Доля академіка С.О. Єфремова / Г. Касьянов // Під прапором ленінізму. — 1989. — № 19. — С. 75–78.

³ Наєнко М. Сергій Єфремов і його історико-літературна концепція / М. Наєнко // Українська мова і література в шк. — 1992. — № 7–8. — С. 7–10; Соловей Е. На шляху до синтезу / Е. Соловей // Слово і час. — 1992. — № 4. — С. 22–30.

⁴ Шмельов В. Лицар духу / В. Шмельов // Київська старовина. — 1992. — № 1. — С. 38–40; Щербань Т.О. Уроки пам'яті. Штрихи до портрета акад. С.О. Єфремова / Т.О. Щербань // Вісн. АН України. — 1991. — № 11. — С. 100–101; Шаповал Ю.І. Повернення в історію. Сергій Єфремов / Ю.І. Шаповал, Ю.А. Левенець // Українська ідея. Постаті на тлі революції. — К.: Т-во «Знання» України, 1994. — С. 73–92.

⁵ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929 / С.О. Єфремов. — К.: ЗАТ «Газ. “Рада”», 1997. — 848 с.

⁶ Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903 — 1928 роки / упоряд. І. Старовойтенко. — К.: Темпора, 2010. — 384 с.

⁷ Єфремов С. За рік 1912-й; Під обухом. Більшовики в Києві / С. Єфремов. — К.: Орії, 1993. — 133, [2] с.; Єфремов С.О. Літературно-критичні статті / С.О. Єфремов. — К.: Дніпро, 1993. — 349, [2] с.; Єфремов С.О. Історія українського письменства / ред М.К. Наєнка / С.О. Єфремов. — К.: Femina, 1995. — 685, [1] с.; Єфремов С.О. Вибране: Статті, наукові розвідки, монографії / упоряд., передм. та прим. Е. Соловей / С.О. Єфремов. — К.: Наук. думка, 2002. — 756, [1] с.

життя й діяльності. Поважний внесок у висвітлення громадсько-політичної діяльності С. Єфремова зробив літературознавець та публіцист А. Болаболъченко, який, зокрема, широко використовує й щоденникові записи досліджуваного автора⁸. Життю й діяльності громадсько-політичного діяча та вченого присвячуються наукові конференції⁹. Аналізується внесок С. Єфремова у шевченкознавство¹⁰. Дослідники суспільно-політичних механізмів тоталітарного режиму й репресій проти української інтелігенції детально висвітлюють обставини діяльності наукової інтелігенції, відносини в науковому середовищі Всеукраїнської академії наук, одну з чільних ролей у якій відігравав і академік С. Єфремов¹¹. Опубліковано збірники документів, які розкривають діяльність репресивних органів режиму, спрямовану проти національної інтелігенції і, зокрема, підготовку процесу Спілки визволення України¹², трагічне місце в якому історія відвела й Сергієві Єфремову.

Мовознавці аналізують характерні риси публіцистичного дискурсу С. Єфремова¹³, з яких постає і образ його самого як «людини рішучої, вольової, переконаної в об'єктивності своїх позицій, публіциста, який послідовно і щиро обґрунтовує свої твердження, гідно веде дискусію»¹⁴. Увагу мовознавців та лінгвістів привертає яскравий мовний колорит «Щоденників»¹⁵. Спеціальну розвідку присвячено аналізу сатиричного дискурсу цього документа як важливого джерела для вивчення політичного фольклору та суспільно-політичного життя 1920-х років¹⁶.

Опубліковано й кілька оглядових статей, котрі висвітлюють роль Сергія Єфремова в українському національно-культурному та громадсько-політичному процесі¹⁷. Статті, присвячені цій поста-

⁸ *Болаболъченко А.* Побратими: Сергій Єфремов, Василь Доманицький: нариси життя та творчості / А. Балаболъченко. — К.: Шек і Хорив, 2003. — 112 с.; *Його ж.* Сергій Єфремов // Балаболъченко А. Вибране (Біограф. нариси). — К.: Шек і Хорив, 2005. — С. 125 — 186; *Болаболъченко А.* Сергій Єфремов: Біограф. нарис / А. Балаболъченко. — К.: Шек, 2010. — 280 с.

⁹ 21 вересня 2006 року в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського з метою гідного вшанування пам'яті видатного громадсько-політичного і державного діяча, науковця Сергія Єфремова відбулася наукова конференція «Сергій Єфремов — український учений і громадсько-політичний діяч та історія національного відродження»; Матеріали четвертих Всеукраїнських Єфремовських читань; Черкаси, 5–6 жовт., 2006 р. / редкол.: Поліщук В.Т. (відп. ред.) та ін. — Черкаси: Брама-Україна. — 172 с.

¹⁰ *Мазур Наталія.* Шевченкові ремінісценції в текстах «Щоденників» Сергія Єфремова / Наталія Мазур // Тарас Шевченко і народна культура: зб. пр. Міжнар. 35-ї наук. шевченківської конф.; Черкаси, 20–22 квіт. 2004 р.: У 2 кн. — Черкаси: Брама-Україна, 2004. — Кн. 2. — С. 159–166; *Єрмашов Т.* Дослідження творчості Т. Шевченка С. Єфремовим у контексті українського культуроосвітнього процесу / Т. Єрмашов // Феномен Т.Г. Шевченка в контексті сучасних соціокультурних та освітніх процесів IV Всеукр. наук.-метод. конф. 22–24 травня 2007 р., м. Сімферополь. — К.: Грамота, 2007. — С. 43–48; *Меленчук О.В.* Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства: автореф. дис. ... канд. філол. наук / О.В. Меленчук. — К., 2010. — 20 с.

¹¹ *Пристайко В.* Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / В. Пристайко, Ю. Шаповал. — К.: Україна, 1996. — 335 с.

¹² *Пристайко В.* Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти: наук.-документ. вид. / В. Пристайко, Ю. Шаповал. — К.: Інтел, 1995. — 448 с.; *Шаповал Ю.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. — К.: Абрис, 1997. — 608 с.

¹³ *Супрун Л.В.* Дискурсивні категорії публіцистики Сергія Єфремова / Л.В. Супрун. — Вінниця: Едельвейс, 2007. — 62 с.; *Супрун Л.В.* Взаємодія антропоцентричних категорій у науково-публіцистичному дискурсі Сергія Єфремова: моногр. / Л.В. Супрун. — Вінниця: Книга-Вега, 2007. — 184 с.

¹⁴ *Супрун Л.В.* Дискурсивні категорії публіцистики Сергія Єфремова... — С. 12.

¹⁵ *Мазур Н.В.* Оцінні номінації осіб у «Щоденниках» Сергія Єфремова / Н.В. Мазур // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Філол. науки. Вип. 11. Т. 2. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. — С. 45–53; *Мазур Н.В.* Мова мемуарної літератури кінця XIX — початку XX ст. (на матеріалі творчості Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова): автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н.В. Мазур. — К., 2006. — 21 с.; *Мазур Н.В.* Культурно-національна семантика фразеологізмів у «Щоденниках» Сергія Єфремова / Н.В. Мазур // Лінгвістика: зб. наук. праць. — Луганськ: ДЗ «ДНУ імені Тараса Шевченка», 2008. — № 2 (14). — С. 82–90.

¹⁶ *Чорнопиский М.* Фольклорна політична сатира 20-х років XX століття у записках Сергія Єфремова: моногр. / М. Чорнопиский. — Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — 170 с.

¹⁷ *Білецький Б.* Сергій Єфремов — «Совість української нації» (Назустріч 130-річчю від дня народження) / Б. Білецький, Т. Настасюк // Матер. V Буковинської міжнар. історико-краєзнавчої конф., присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 29 вересня 2005 р. Чернівці. — Т. 1: Історія України. Краєзнавство. — Чернівці: Книги — XXI, 2005. — С. 199–206; *Гльницький М.* Сергій Єфремов (штрихи до портрета) / М. Гльницький // Вісник НТШ. — Ч. 27. — 2002. — С. 22–23.

ті, знаходимо й на сторінках популярних засобів масової інформації¹⁸. Уже цей, далеко не вичерпний огляд наукових публікацій про С. Єфремова є свідченням значення його діяльності в українському соціокультурному житті, і разом з тим — глибокого зацікавлення його внеском у національну культуру та суспільно-політичну думку.

Життя Сергія Єфремова тісно пов'язане з Києвом. Тут проходили його юнацькі роки під час навчання в духовній семінарії та Київському університеті, тут розпочалася його громадсько-просвітницька, а згодом — партійно-політична, наукова діяльність. Значна частина його життя відбита в спогадах, які він почав писати в 1920 р.¹⁹ та в щоденниках 1895—1896²⁰ і 1923—1929 рр., у тому числі й чимало обставин, пов'язаних з Києвом.

У полі зору автора пропонованої статті є вивчення погляду Сергія Єфремова на характерні суспільні явища 1890-х — 1920-х років, зафіксованого на сторінках цих багатих на різноманітну інформацію суспільного, культурного, особистісного характеру джерел, і передовсім того, як вони виявлялися в Києві.

Погляд Сергія Єфремова широкий: він охоплює загальні явища й тенденції суспільного життя комуністичного ССРР, визначальні риси суспільного процесу в Україні, позиції різних суспільних верств, особливості ролей, які брали на себе чи виконували політичні, службові персони, фігуранти від науки й діячі культури, звичайні громадяни. Багато з баченого й пережитого автором щоденників фокусувалося в житті Києва — Сергій Єфремов був безпосереднім учасником і самовидцем багатьох подій. Гострий розум і спостережливість, інструментарій, вироблені роками аналітичної праці в літературознавстві, журналістиці, публіцистиці, досвід громадсько-політичного життя — все це надало його записам у «Спогадах» і «Щоденниках» суспільно значущої глибини й правдивості.

У «Спогадах» Сергій Єфремов зафіксував цікаві спостереження про Київ та Київську духовну семінарію, до якої він вступив 1891 р. після Уманського духовного училища. Після Умані, де він жив «серед сільських, власне, обставин», йому спершу видався чужим і тяжким обрусілий характер великого міста. Але незабаром, придивившись пильніше, він зрозумів, «як не глибоко це обрусіння пішло, і як поверхово воно прищеплено». Він пише, що «бували цілі місяці, коли Київ розквітав чисто етнографічною красою. Це навесні, увесь квітень і травень, коли повідь прочан заливала собою київські вулиці й надавала їм специфічного колориту, якого певне ні в якому іншому не побачиш місті... Крамарі, жиди й київські міщанки раптом згадували, що вони можуть говорити чудовою українською мовою й інакше обертались до села, коли воно рушало на місто громадою. Було щось заспокоїливе у тій стихійній силі, якою дихали ці маси селянства і, пам'ятаю, вони не раз додавали мені духу, коли пробуркана вже свідомість національна біла на гвалт, лякаючись наслідків обрусительного процесу, що, здавалось, трощить усе навкруги...»²¹

Допитливі семінаристи, які цікавилися українською культурою, не знаходили відповіді від тамтешніх викладачів, які несли з собою дух схоластики й «допікали нескінченними “богословіями”» й фактично викликали «свідоме нехтування, негування і згрідливе відношення до справ церкви та релігії». Молоді розуми семінаристів самостійно шукали інтелектуальної поживи та реалізації потреби в активній громадській діяльності у спілкуванні зі студентами-українцями інших київських вишів, у відвідуванні українських концертів (хор Лисенка) та спектаклів (трупа Кропивницького) і, зрештою, згуртувались у квітні 1888 р. у молодій семінарській громаді. Це відбулося за участі Олександра Кониського, проводирем цього студентського гурту став семінарист «з орлім поглядом та незломною вдачею» Лука Скочковський. «Потиху він робив своє діло усвідомлювання товаришів, гуртування коло себе піонерів молоді української ідеї». Крім Л. Скочковського, до фундаторів громади належали Степан Кедреновський, Марко та Григорій Грушевські; згодом до громади пристали Олександр Лотоцький, Сергій Липковський, Т. Добрянський та багато молоді. Громада з кожним

¹⁸ Лисенко Л. Апостол правди і науки / Л. Лисенко // Дзеркало тижня. — 1998. — 21 лют.; Шаповал Ю. Театральна історія / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. — 2005. — 12 берез.; Шаповал Ю. Інший Сергій Єфремов / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. — 2006. — 7 жовт.

¹⁹ [Єфремов Сергій Олександрович]. Про дні минулі. [Спогади]. Автограф 1920 р. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі: ІР НБУВ). — Ф. 317. — Спр. 54—55. — 220, 240 арк.

²⁰ [Єфремов Сергій Олександрович]. [Щоденник. 1895—1896 рр.]. Автограф. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — Ф. 317. — Спр. 53. — 223 арк.

²¹ ІР НБУВ. — Ф. 317. — Спр. 54. — С. 303.

роком зростала й ширилася²². Докладніше про її діяльність розповідає в спогадах О. Лотоцький. Семінарська громада стала основою для формування інших українських організацій в Києві²³. Згодом у «Щоденниках» С. Єфремов не раз запише теплі спогади про семінарську громаду, її провідника Л. Скочковського й природну молоду стихію національного відродження, що набувала в Києві щораз дужчих виявів.

Активний громадський діяч і журналіст, людина, яка сама брала щонайактивнішу участь у політичному житті, цікавилася суспільними настроями, мистецтвом, С. Єфремов мав гостру потребу фіксувати, оцінювати, аналізувати події та явища. Однак у більшовицькій пресі він принципово не брав участі, обставини ставили його в «нестерпне становище вимушеного заніміння, невисловленості»²⁴. Записи в «Щоденниках» давали можливість відображення баченого й пережитого, вести розмову про суспільні процеси, в якій він був і автором і єдиним читачем.

Гострий погляд досвідченого журналіста, а разом з тим і науковця С. Єфремова фіксує феномени київського життя у різних його виявах: будні й визначні події в житті ВУАН, наукові здобутки й чвари в академічному середовищі, зіткнення старої класичної науки й висуванців більшовицького режиму, різноманітні вияви цього режиму («прижиму») в житті киян, безгосподарність та безробіття, крайнє зубожіння селянства Київщини, настрої киян («з новітнього фольклору»), «українізаційні курйози», розтлінні впливи режиму на молодіжне, учнівське, студентське середовища, всевладність бюрократії й цензури, всюдисущість ока і вуха ГПУ, становище у Всеукраїнській академії наук, вульгарність режимної преси, комсомольські атеїстичні шабаші біля київських храмів тощо. З усього цього вимальовується виразна картина життя Києва від 1890-х років, коли С. Єфремов почав вести щоденника, аж до липня 1929 р., коли арешт поставив останню крапку в його тексті. Правдивість і об'єктивність гостро критичних оцінок автора щоденникових записів підтверджуються іншими джерелами. Передовсім — це інформаційні зведення ГПУ, в яких фіксуються настрої різних верств населення, тому спостереження Сергія Єфремова є узагальненнями реальних справ у суспільстві і мають значення історичного джерела надзвичайної ваги. Образ збільшовизованого соціуму з нещадною правдивістю зафіксований у художніх текстах іншого видатного киянина — С. Булгакова. Моделі поведінки Шарикова і Швондера цілком відповідають тим ролям, які зафіксував С. Єфремов стосовно київських обивателів. Однак у Сергія Єфремова виразно зафіксовані й протестні настрої серед киян.

Суттєва, однак, відмінність у дискурсах цих двох киян полягає в тому, що для С. Єфремова українськість Києва й національне відродження, участь у творенні якого він брав разом з десятками інших українських подвижників ще з 1890-х років, є природною стихією, яка набирала сил всупереч царським заборонам і жандармам, а для Булгакова — український люд разом з його вимогами є незрозумілою темною стихією, яка несподівано насувається на вулиці міста, так вигідно освоєного кількома поколіннями предків письменника.

Молодечому ентузіазмові української інтелігенції присвячено чимало сторінок у студентських записах. Про ті роки юності й самовідданої праці задля української справи не раз С. Єфремов пише і в «Щоденниках». «Трапилося в одній справі зайти до будинку, де колись містилась духовна семінарія і де я вчивсь 5 років, і навіть більш як 2 роки мешкав. Там тепер спілка водних робітників. З хвилюванням ходив по тих коридорах, сходах, класах, де колись жилося, на тодішній погляд — погано, а на теперішній — краще не могло б бути. Найголовніше — був тоді молодий, усе було попереду, а надій, а сподіваннів!.. І втоми ніякої... Ішлося наосліп, незважаючи ні на що... Багато згадок місять ці мовчазні старі мури, і коли б вони могли розказати, що бачили! Боюсь, що їхнє теперішнє мало цікаве, незважаючи на пишні лозунги. Бо ріжниця та, що у нас лозунги були в серці, в свідомості, а тепер — тільки на стінах, на плакатах та прапорах. А серця — холодні. Меркантилізм і спекуляція на лозунгах» (*запис від 3 жовтня 1925 р., С. 283–284*). Спогади про семінарію зринають у записах «Щоденника» під датами: 12 вересня 1923 р., 3 жовтня 1925 р. та ін.

Поразка національних змагань стала основою для розгортання ідеологічних шабашів більшовицького режиму. Для С. Єфремова — це ознака занепаду й падіння: «Святкують день так званого

²² ІР НБУВ. — Ф. 317. — Спр. 54. — С. 338–342.

²³ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. I / О. Лотоцький. — Варшава, 1932. — С. 224–234.

²⁴ Соловей Е. Суспільна й літературна доба в щоденниках Сергія Єфремова / Е. Соловей // *Єфремов С.О. Щоденники.* — С. 22.

січневого повстання. По вулицях ходять діти і підлітки з барабанами та прапорами. Дорослих не бачив. Колись школярів до церкви гнали, — тепер на вулицю. Свято ганебне: вперше тоді Київ розбито й сплюндровано. А отже, святкують і ні гадки, що саме святкують: свою ганьбу й занепад та поневолення» (*запис від 8 лютого 1925 р.*).

Політичний режим нової влади, питомі риси якого гостро відчувалися в органічній українській столиці — Києві, — це безперервний ланцюг насильства, шпигування, арештів, доносів, брехливої пропаганди, інтриганства, спрямованого проти інакодумців, особливо ж проти старої генерації української інтелігенції. «В місті почалися страшні арешти. Арештовано, кажуть, чоловіка з 700. У Харкові, Полтаві, Чернігові й по інших містах і весях так само поспіль йдуть труси й арешти. Що воно таке — не можна догадатись, бо хапають найрізноманітніших людей, яких зв'язати ніяк не можна. Багато сидять жидів, українців, поляків. Говорять, ніби ГПУ викрило якусь змову, а швидше, мабуть, треба йому своє існування виправдати. Так робила і старорежимна охоранка, тільки що з меншим розмахом» (*запис від 28 вересня 1924 р., С. 147—148*). Усупереч свавіллю влади, С. Єфремов був твердо налаштований на життя й працю навіть за умов, коли, як казала Леся Українка, «усе одкрито в нас тюремним ключарям». «Це про старий режим, що ж би вона про теперішній сказала?» — акцентує він на новочасних реаліях (*С. 270*).

У порівнянні зі старим, царським режимом, новий, більшовицький, наслідуючи його найгірші поліцейські риси, без сумніву, програвав через крайню ідеологізацію, доктринерство, що доповнювалося всевладдям бюрократії та невмінням налагодити господарське життя й лад у міському господарстві Києва. У записі під 23 жовтня 1924 р. читаємо: «Фінансовий стан усе гіршає. Банкрутують приватні люде через страшні податки, ще більш банкрутують торгові установи через безхазайність, злочинство та загальну депресію... “Сорабок” тріщить — от-от лусне. “Сільський господар” уже луснув. У місті мало не кожен другий магазин або забитий стоїть, або ж ліквідується. Грошей ні в кого нема, ніхто не платить, насамперед не платить держава службовцям. А офіційні брехуни тим часом не перестають товкти: все гаразд, усе чудово, увесь світ перемогли і знищили» (*С. 154*).

З іншого боку, режим нещадно придушував протести робітництва та інших верств, викликані погіршенням становища, безробіттям. У числі методів «робітничо-селянського» уряду «Щоденники» фіксують силові міліцейські акції, провокації, сійння розбрату між різними верствами населення. «По місту багато балачок з приводу вчорашньої події в одній з професійних спілок, будівельній. Безробітні домагалися роботи, хотіли з прапорами вийти на вулицю, — врешті, побили своїх комуністів та комсомольців, що їх спиняли. Нарікання на “робітничий уряд” лунають усе частіше й гостріших набирають форм. Грошевої кризи, безробіття, голодування підривають під нинішніми панамі ґрунт». І далі: «Один з будівельних робітників розказував мені цікаві подробиці з приводу згаданої вчора сутички. Безробіття страшне ... робітників розігнали, а на Подолі таки ходили з плакатами <...> “Вільна праця!” — ось лозунг у “комуністичній” державі... Стара, мов світ історія, і даремно комуністи хвалились, що нову еру розпочали. Здається, вони кінчають стару, довівши поневолення навіть праці до останнього ступеня» (*запис від 8, 9 травня 1924 р., С. 119—120*).

Запис 7 лютого 1925 р. фіксує події на біржі праці, коли натовп безробітних, яким обридло марно ходити туди день-у-день, розгромив біржу, побив службовий персонал і, «захопивши прапори та портрет Леніна, — сунув маніфестаційно по вулицях. Надбігла кінна міліція й розігнала. І портрет Леніна не захистив, як не захищав колись портрет Миколи II. Яке воно все схоже!» (*С. 194*). Запис за 30 листопада того-таки року засвідчив прийняття робітниками київських залізничних майстерень «всеукраїнського старости» Г. Петровського. Робітники майстерень піднесли йому ... зроблену з дерева величезну дулю, кажучи при цьому: «Оце ми вам, Григорію Івановичу, підносимо цю дулю, а ви перекажіть пролетаріатові в Західній Європі, що наш пролетаріят нічого, крім дулі, не дістав» (*С. 304—305*).

Серед подібних численних замальовок протестів проти соціальної політики режиму запис від 21 березня 1928 р.: «По околицях Києва розпочався страйк молодших учителів по трудових школах. Ці ілоти одержують 35—40 крб. на місяць, (фактично менше, ніж колись учителі по церковно-приходських школах)... Звичайно, їх умовляють, їм загрожують. Насамперед професійна спілка, що повинна б обороняти інтереси своїх членів, а в нас навпаки. Та поки що “шкраби” (“школьние работники”) держаться дружно. Нічого у них, звичайно, не вийде, — це просто акт розпачу» (*С. 601*).

А ось ще одна прикметна замальовка зі «Щоденників»: у київському комунальному підприємстві службовці стали вимагати збільшення платні, цю вимогу підтримали й робітники. Комуністи вирішили розколоти це єднання: зібрали робітників і почали їх соромити за те, що вони «йдуть у

гурті з своїми класовими ворогами — службовцями». Проте робітники заявили, що і вони, і службовці «однаково терплять від комуністичного уряду, тоді викинули з президії комуністів і ухвалили послати делегацію з вимогами до Харкова» (*запис від 16 грудня 1925 р., С. 308–309*).

Після викладу обставин сутички на базарі, яка розпочалася з того, що міліціонер почав розганяти торговок («от іще варварське поведіння», — коментує по ходу оповіді автор запису), Єфремов зазначає: «Треба сказати, що репутацію міліція має куди гіршу, ніж царська поліція, і встигла вже загальну до себе викохати зненависть» (*С. 250*). Для кількох поколінь, у свідомості яких міцно засіла уміло змайстрована міліційна романтика советського розливу, де центральною фігурою є капітан Жеглов, ці свідчення київського базару, зафіксовані Єфремовим, мали б наблизити споживачів офіційної пропаганди до соціальних реалій доби, як тепер стало навіть модним говорити — доби сталінської модернізації. Тим часом не лише в Маріуполі, але й у Києві на 90-річчя советського карного розшуку 14 квітня 2009 р. біля будівлі Міністерства внутрішніх справ було відкрито пам'ятник Жеглову й Шарапову. Дуже зворушливо, що на відкриття пам'яника на «полупторці» ГАЗ-АА приїхали курсанти у формі червоноармійців часів т.зв. «Громадянської війни», тобто війни московських більшовиків та денікінців проти України, та у формі НКВД 1940-х років, тобто часу, коли відбувається дія роману братів Вайнерів «Ера милосердя». Як «умилительно» повідомляла тоді київську публіку газета «Сегодня»: «Возле Луценко теперь круглые сутки курит Жеглов»²⁵. Яких тільки гротескних поворотів не знаходимо на сторінках роману «Історія»! Яке то «милосердие» ЧК—ГПУ—НКВД, добре спізнали на собі мільйони громадян України та інших країн, і автор «Щоденників» Сергій Єфремов також.

С. Єфремов був добре обізнаний зі становищем на селі, маючи інформацію не лише від інших очевидців, чув гомін київських базарів, але тому, що сам бував у селах Київщини. Так, після поїздки у червні 1924 р. на відпочинок до с. Хохітви він записав: «Збідніло село. Збідніло і матеріально, і духовно. Половина людей ходять у рядовині, одежа куценька, обсмикана (щоб менше навіть рядовини витратити!), обійстя розгороджені часто, надворі збудування понижені — пішли на паливо. Трапляються землянки. А під боком ліс, та ба: нема за що купувати. Економію знищено — “щоб, коли вернеться пан, то не було, де сісти”. А все ж багато людей за паном жаліє: був заробіток, а тепер нема де ні позичити, ні заробити. <...> Біднота й темнота ще гірші, як були, гризня страшна. <...> Усі нарікають, ремствують, гризуться, кленуть і нишком ждуть ... Петлюри! Справді, це легенда найживучіша, і я її у всяких варіаціях чув, де тільки зійдеться два — три чоловіка. “Дурні були, не піддержали. Тепер каїмось. Ну, та прийде-таки»» (*запис від 27 червня 1924 р., С. 134–135*).

Запис від 28 червня 1925 р. фіксує становище в двох селах Білоцерківської округи — Дуплицькому й Малому Голячку: «Вражіння жахливі. Голод справжній: їдять недостигле жито, так званий зелений хліб, бо тодішній урожай дядьки збули по 50 коп. на податки, а тепер платити по 4 крб. за пуд нізвідки. Землі не прибавилось, бо пішла під заводи. Убожество несказанне. Незадоволення скрізь. Своєї землі навіть не мають змоги обробити, і вона заростає бур'янами та будяками. Причина — податки, брак худоби і безупинні переділи полів. Одпадає охота працювати. Це те саме, що я торік спостерігав у Хохітві: селянинові не піднятися з свого занепаду, поки буде такий режим, як маємо. Селянин вигибатиме, якщо не станеться переміни. Те саме й селяни говорять» (*С. 250*).

Узагальнені міркування Єфремова зафіксовані у запису від 4 серпня: «Двічі — туди й назад — проїздив повз Кононівку і з хвилюванням приглядався до того місця, де я так часто бував і з яким багато зв'язано споминів ... Звичайна і, певне, історично-неминуча доля всіх отих “дворянських гнізд” та “вишневих садків”, що дожили до великої соціальної події. На жаль, тільки й хаткам це не пішло на користь: вигляд їх нужденний, жебрацький, общипаний. А поблизу Амбросіївська економія стоїть, як і стояла: вона змінила тільки хазяїна, а так само живе з поту й кривавиці людей з тих нужденних хаток. З цього погляду соціальний переворот мало чим одбився реально, хіба що ще більше зв'язав село, покріпачив селян і віддав їх на поталу неробі-місту» (*С. 263*). 23 серпня Єфремов вернувся «з тяжким серцем» з Рокитної: «На всьому ознака руїни, занепаду... Безробіття, скрута страшна. ... І росте всюди страшна, запекла зненависть проти режиму, що до такого довів людей. Лайку, нахвалки чуєш усюди. І разом росте розбрат, розгардіяш, напастування всіх проти всіх і деморалізація. Містечко, село ще гірш виглядають, ніж паразит-місто» (*С. 269*).

²⁵ Сегодня. — 2009. — 15 апр. — С. 1, 4.

У записі за 20 березня 1929 р. читаємо: «З села сумні звістки. Озимина повимерзала. Пересівати нічим та й неохота. Здирство шаліє, як і шаліло... Буряки для сахарень дядьки одмовляються сіяти, бо їх на буряках дурять систематично. Отже, ні хліба, ні цукру, певне не буде. Голод у перспективі... А теперішній голод буде важче переносити, ніж голодні 1920—21 роки: тоді тільки деякі місцевості та городи голодували; село у нас, напр[иклад], на Київщині було ще дуже. Тепер же всі харпаки, обідрані і без жадних засобів до боротьби. Веселенький пейзажик!» (С. 747).

Чимало епізодів на сторінках «Щодеників» присвячено справі освіти. В організації науки й освіти революційний ентузіазм будівничих «нового мира» набував форм крайнього безглуздя. «Володимир вернувся з школи, мов з хреста знятий: змучений, знервований, — читаємо в щоденнику за 13 лютого 1925 р. — Комсомольці до комітету шкільного обрали самих комсомольців з лозунгом — геть буржуїв! А буржуї — діти вчителів, лікарів, професорів... Очевидно, пропаде школа. Стара школа хоч почуття товариства виховувала, а теперішня навіть це занедбала і розтоптала. Нещасні діти, нещасне покоління!» І далі як похмуре провіщення, яке вже за життя Єфремова збулося: «Дорого заплатить воно за ті експерименти, що тепер над ним відбуваються... “Диктатура дітей” і видумай же отаке!» (С. 196).

Ці реалії давали підставу С. Єфремову для нищівної оцінки загалом запроваджуваної більшовицьким режимом освіти. «... наше теперішня школа згори до самісінького низу — одне суцільне непорозуміння, що плодить саму безграмотність, опортунізм та вислужування, доноси й політичну розпусту. Начальство ставить серйозно питання — хто хазяїн в школі: педагог чи комсомолец? Студенти КІНО ходять до школи, щоб підглядіти якусь “контрреволюцію”, донести й таким способом вислужитися. Знання ніякого. Цікавості до науки так само. Самий кар’єризм та безконечна слухняність, лакейство. До роботи школа не привчає, думку забиває, прищеплюючи саме дрібне, огидне політиканство. ... Професори ВУЗів жалуються, що нічого не можна зробити з цими слухачами, бо вони не знають і не розуміють найелементарніших речей. З жахом можна тільки гадати, що робитиме це нещасне — кволе, розбещене, позбавлене всякого ідеалізму і глибоко невігласне покоління, коли йому самому серйозно доведеться стати на роботу...

Та які ж інші результати й могли вийти, коли школа опинилася в руках кар’єристів та невігласів. <...>» (запис від 4 січня 1925 р., С. 181).

Колишнє “ВІНО” зветься вже “КІНО” (Київський Інститут народної освіти). Далі автор «Щоденника» подає уїдливу інтерпретацію з приводу абревіатур назв советських установ, серед яких і шаржована Головна академія вищої народної освіти. Адресую допитливих читачів до запису на с. 158. І підсумовує: «В усякому разі й од університета до КІНО — “дистанція огромного размера”» (запис від 3 листопада 1924 р., С. 158).

Це шаржування у Єфремова не так собі, для жарту, задля гострого слівця, — воно є породженням реалій тогочасної вищої школи. Під більшовицькою п’ятою освіта й наука в УСРР цілеспрямовано віддавалася під владу обмежених людей, перетворювалася на провінційні заповідники, приречені на відставання від московської науки й освіти: «<...> москвичі із жахом і обуренням дізналися, що у нас по Україні нема університетів. Знищити, напр., Київський університет з його традиціями, майном, живим науковим інвентарем — це ж злочинство! Ми, каже, вважаємо теж за злочинство, що український комісаріат освіти дбає тільки про неграмотних, про нижчу школу і цілком занехав справжню науку. У нас на Москві тепер беруться до розповсюдження теоретичних знань, ми навіть натискуємо на це, бо ж не може бути діячів корисних, скоро вони не вміють мислити, а сучасна ж вузькопрактична школа одучує людей мислити...» (запис від 30 квітня 1925 р., С. 230).

«В Кіно (!) — так тепер зветься колишній університет сталася комічна пригода. Луначарського “ректор” теперішній, Карпека, обдарував документами на “почесного студента” і в промові висловив надію, що цей “студент” допоможе Кіно насамперед російськими підручниками. Луначарський подякував за те, що його, “колись справжнього київського студента “ушановано” почесним студентством”. Що ж до обов’язків, які це на нього накладає, то це його лякає. Київській школі “годилося обернутися до мого любого колеги, тов. Шумського по допомогу, а так само дбати про розвиток не чужої російської культури, а своєї власної, української”. Таку науку дав “українізаторам” народний комісар освіти з РСФСР. Не знаю тільки, чи зрозуміли вони. Люди це все грубошкірі: словом їх не проб’єш» (запис від 30 жовтня 1925 р., С. 295).

Чимало записів присвячено й темі більшовицької «українізації». Переконалий, що Єфремову як сучаснику дуже добре було видно коріння й справжній зміст цієї політики. Її реалістичні оцінки неможливо розглядати без тогочасних контекстів. По-перше, ще імператорським урядом, який розумів масштаби відставання Росії, робилися поважні кроки у розвитку народної освіти. Значний

внесок було зроблено в цю справу й земствами. Високий рівень університетської освіти в імперії не потребує доведення. По-друге, важливі заходи щодо розвитку як мережі, так і освітньої ідеології були зроблені й українськими національними урядами. Що стосується української літератури, то не варто забувати, що творчий спадок Лесі Українки, Івана Франка, Олександра Олеся, Миколи Вороного постав перед світом не завдяки т.зв. «українізації». Зрештою, так само не варто забувати й про український театр, вершиною здобутків якого з певного часу прийнято виставляти «Березіль» і Леся Курбаса. Стосовно останнього й у зв'язку з горезвісною українізацією (див. с. 155, 159) варто звернутися до «Щоденників» Сергія Єфремова, який не раз пише про становище, в якому опинився театр Саксаганського (С. 194–195, 278, 282, 289, 292 – 293, 298–299, 307–308, 310–311, 321–322, 324, 327). Це спонукатиме принаймні задуматися над справжніми вартостями. Зрештою, переповнені зали на виставах Саксаганського й, навпаки, нехить публіки до галасливих пропагандистських трюків «Березоля», про що не раз писав Сергій Єфремов, є культурно-мистецькими фактами, якими не випадає нехтувати.

З-за лаштунків офіційної українізації визирала потворна почвара зросійщення: «З школою у нас виходить те саме, що вже сталося з політикою, економікою, книжкою, театром. Усе українське руйнується руками самих же українців, усяких Касьяненків та Десняків, як буржуазне. Тим часом Москва зовсім не така ригористична (зберегла університети, має художній театр, видає своїх класиків) і засипає усім тим ще більш ослаблену з культурного боку Україну. Офіційна «українізація» тут нічого не пособляє, бо це гарнір, а суть, як і перше, цілком обрусительна. Гадав би, що [це] якийсь диявольський план, подиктований дуже далекоглядним розумом. А наші болвани стараються з усієї сили, борються з своєю «буржуазною», якої не було культурою, й допомагають справжній буржуазній, тільки вже московській культурі здобувати позицію за позицією». І далі С. Єфремов підсумовує: «І зробили вже з України колонію, що все віддає і нічого не дістає. Нове, далеко гірше, видання самодержавного режиму» (*запис від 12 червня 1924 р., С. 130–131*).

Характер режимної українізації визначався більшовицьким чиновництвом, сваволею якого руйнувалися долі людей. У «Щоденниках» читаємо: «З українізаційного безглуздя. Одна моя знайома, українка, добре знає мову, найкраще в своїй установі, бо їй завжди дають перекладати офіційні папери. І раптом у списку, що не витримали іспиту з української мови, — її ім'я. Кинулись до списку, а там невідомо хто повставляв тих, що добре знають українську мову, і повикреслював тих, що ні бе, ні ме не знають... І це звичайна тепер історія по установах. Викидають українців за незнання української мови й натомість приймають жидів, що таки дійсно не знають. Коли викинуті доведуть, що вони знають, їх ставлять у першу категорію по скороченню, себто таких, що мають право служити, але на службу вже не приймають, бо їх посади зайняті милими людьми. Так-то повертаються найкращі заходи в цьому кваліфікованому домі розпусти, що зветься світським ладом» (С. 207).

Постійною темою в «Щоденниках» є справи Всеукраїнської академії наук, в організацію діяльності якої Сергій Єфремов доклав багато зусиль як віце-президент (1922–1928), голова Управи (1924–1928) і член багатьох комісій. Владні структури з наростаючим тиском намагалися забезпечити контроль над діяльністю ВУАН, домогтися лояльності з боку її членів, впровадити до числа її членів своїх ставлеників. Цьому С. Єфремов чинив постійний спротив. «Академії може бути кінець. Бо кому потрібна і який авторитет матиме така Академія, в якій будуть призначені навіть не члени, а якісь “соглядатаї”? Якась Академія другого сорту, з принципу: “для хахлов и такой Бог бряде”. І невелика честь бути членом такої “хяхляцької” Академії. Я твердо вирішив — одійти, якщо тільки підсилять отих соглядатаїв та голосувальників» (*запис від 17 січня 1928 р., С. 577*). Зрештою, запровадивши зміни до Статуту академії, офіційні наглядачі від науки перетворили її на «голосующе стадо» під командою Скрипника» із призначуваними академіками в невизначеному числі, повною незабезпеченістю фінансовою і можливістю втручання до кожного кроку. «Це вже не Академія», — відзначає Єфремов у записі від 7 квітня (С. 608–609), а за рік, у запису від 12 квітня 1929 р., читаємо: «Робиться наша Академія — чи може, вже й зробилася — стервом, на яке збігаються з усіх боків шакали і гієни. І, власне, здається, вже нема чого обороняти це загіджене місце. Ще рік тому нові заходи до її приборкання я сформулював як *finis Academiae*. Тепер це явніше, ніж тоді» (С. 753–754).

Однією з характерних і яскравих тем щоденникових записів Єфремова є політична сатира. Ця тема — багатогранна й багатопланова. У записах «Щоденників» Сергій Єфремов сам виступає як блискучий сатирик-полеміст, фотографічно відтворюючи конкретику соціальних відносин, формованих більшовицьким режимом, таким чином, що їхня потворність, ірраціональність і антигуманність стають очевидними. Ще одним аспектом є коментування Єфремовим цих реалій, в яких най-

повніше виявляється його позиція. І нарешті, третій аспект: фіксування на сторінках «Щоденників» голосу народної правди чи то у вигляді саркастичних оцінок політики нового режиму, чи то у вигляді анекдотів, почутих на вулиці, на базарах Києва, від знайомих.

М. Чорнопиский присвятив вивченню політичної сатири на сторінках «Щоденників» Єфремова ґрунтовне дослідження, і це спонукає нас рекомендувати читачам звернутися до нього.

Корпус фольклорної політичної сатири, записаний автором «Щоденників», — це виняткове явище в українській фольклористиці ХХ ст.²⁶ Передовсім зазначимо, що С. Єфремов глибоко усвідомлював важливість записування фольклорної політичної сатири як джерела для майбутнього об'єктивного висвітлення стану суспільно-політичного життя нової доби. Народна сатира була непідвладною найжорстокішій цензурі, її об'єктивність і влучність — виняткові для розуміння народної оцінки суспільно-політичних явищ. С. Єфремов мав мужність фіксувати зразки народної сатири в умовах найкривавішого режиму, який будь-коли панував в Україні²⁷. У «Щоденниках» 1923—1929 рр. С. Єфремов, починаючи з 1924 р., записав біля 150 анекдотів, 4 сатиричні пісні, 9 віршів, 12 оповідань, 23 епіграми, а також бліц-епіграми, дотепи, загадки, приказки й інші сатиричні жанрові форми²⁸.

Неприйняття більшовицького режиму виливалося в поширенні чуток про його близький кінець. У народному гомоні Києва можливості змін пов'язувалися з війною. Записи подібних чуток у «Щоденниках» часто починаються словами «базар говорить». Наприклад, у записі від 30 травня 1924 р. читаємо: «Базар говорить про війну, що от-от має початись. З ким — невідомо: так “взагалі”» (С. 128). «А базар говорить вже про кінець совітської влади. Призначає його — на березень. Дивно-непоправні люде...» (7 лютого 1925, С. 194). Гомін про початок війни проти Совітів не вгавав, тому невдовзі джерело фіксує знову: «Ходить уже цілий план ліквідації большевизму. Говорять, що Петлюра має дістати, чи вже дістав мандат на Правобіцьку Україну, з перспективами й на Лівобіцьку, — під умовою, що не поставиться вороже до династії, яка завойовуватиме Великоросію. Кажуть, що головна роля в цій дії належатиме німцям. Називають точно цифру готового війська, що має вирушити на ліквідацію. Переказують, що большевики обмежуються тільки пасивним, словесним протестом, бо знають, що їм не вдержатися...» (запис від 1 квітня 1925 р., С. 217).

22 липня 1925 р. С. Єфремов робить подібний запис, який завершується узагальненням: «Серед обивательства мов у дзвони дзвонять про майбутні переми. Призначають навіть термін — 8 вересня — коли ця переміна має статися. Цікаві ці чутки найбільш з психологічного боку, як покажчик невмирущого, незважаючи ні на що, протесту проти розтлінного режиму та невгашеного бажання якось інакше своє життя збудувати.

А режим справді найрозтлінніший, який тільки може бути або навіть ніде по інших місцях і не може бути» (С. 259).

Проте ознаки розтління й падіння Єфремов бачить не лише в політичному стилі більшовицького режиму. Відомі його оцінки більшовицького режиму ще з часу вторгнення Муравйова до Києва: «Безглузді заходи безтямних людей з величезними претензіями; з хлестаковською психікою, з одвагою безнадійних неуків, з розпачливою сміливістю, з нестриманою, хоч і вбогою, фантазією — ці заходи вже даються взнаки. Нема жодного сумніву, ще трохи — небагато мине часу, як ці люди зруйнують усе, що тільки підлягає руйнації...» («Під обухом. Большевики в Києві»). Свідком цієї руйнації і був сам Сергій Єфремов. До честі йому належить віддати те, що він не йшов на жодні компроміси з цим режимом²⁹. Саме тому у «Щоденниках» так багато гірких записів, що стосуються Михайла Грушевського і всіх тих, хто йшов на поклін цьому режиму. Вони для Єфремова — це «наші щирі перекінчики, автори покаючих псалмів та хвалебних од, яких так багато лунає в подлій продажній теперішній печаті! І запродують себе здебільшого люде за якусь дурницю: навіть ціни собі доброї скласти не вміють. Дожились — аж по саме нікуди!» (запис від 18 серпня 1925 р., С. 268). Без сумніву — це ціла тема для окремого дослідження. З іншого боку, трагічна ознака, з погляду С. Єфремова, — падіння цієї частини українських діячів. Вона стала й ознакою падіння Києва як осередку українства.

²⁶ Чорнопиский М. Фольклорна політична сатира 20-х років ХХ століття у записках Сергія Єфремова... — С. 7.

²⁷ Там само. — С. 6.

²⁸ Там само. — С. 7.

²⁹ Див., напр.: Шаповал Ю. Інший Єфремов / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. — 2006. — 7 жовт.

На протипагу потворному режиму перо автора «Щоденників» фіксує щонайтепліші враження про київські краєвиди, які раз-по-раз переплітаються зі спогадами про літа минулі. «Погода навдивовижу: тепло, як улітку, ясно і сонця, сонця! Пощастило мені з одпочинком! Вчора з компанією ходили до Китаєва, в гостину до другої санаторії, що в Преображенському скиту. Боже, яка краса кругом Києва! Навіть роки руїни її не знищили. Опинишся в лісі — ніби в незайманих од віку пущах допіру знайденного острова. Краєвид зі старого городища над Китаєвом — це щось фантастичне, казка...» (*запис від 24 вересня 1924 р., С. 43*). Проте в реальному житті траплялися й інші, так би мовити, пейзажі: «Ввечері часто проїзду трамваєм по Лук'янівці. Кожного разу мені ласкаво й привітно присвічує червона зірка з високого тюремного димаря... Це треба було спеціально ухитритись, щоб її там притулити, але чого не переможуть червоні тюремники! І це не тільки в Києві. В Полтаві так само тюрму прикрашено червоною зіркою. Зворушливо виходить і символічно» (*запис за 24 серпня 1924 р., С. 146*).

Для Сергія Єфремова ці замальовки є тим дорогим Києвом, у якому розгорталося його життя, життя великого змісту, напруженої праці й боротьби: «Який гарний Київ і як його мало ми знаємо, навіть десятки років у ньому проживши! Особливо з гір — з широким краєвидом на Дніпро з безкрайною перспективою на задніпрянські лани та бори. Цілими годинами пересиджую над кручами, дивлячись на широку панораму та згадую давнє-давнє минуле і людей <...>». І на тлі цього теплого пейзажу дорогий спогад: «Лука Скочковський... семінарська громада... наші зібрання під цими кручами на Кириловській вулиці біля Йорданської церви... Пересновуються тіні минулого перед очима. Гарно було тоді» (*запис від 12 вересня 1923 р., С. 42*). Або ось запис від 8 липня 1925 р: «<...> Вечір просидів на Володимирській горі. Давно-давно вже я там не був. Краса! Небо потроху темніє, міниться — і разом міниться та грає фарбами і все навкруги: і зелені гори поруч, і далеке Заднілля, сизою млою повите, і тихий Дніпро внизу. Краса, — а так рідко доводиться її бачити за дрібним щоденним клопотом та прикростями...» (*запис від 8 липня 1925 р., С. 253*).

Проте цей рідний і дорогий Київ, Київ сподівань і надій був безповоротно втрачений. Так само й для нас безповоротно втрачені ті київські краєвиди, якими милувався Сергій Єфремов.

Зинченко А. Киев: чаяния и падение.

Общественные реалии на переходе от 1890-х до 1920-х годов на страницах «Дневников» Сергея Ефремова

Анализируя воспоминания и дневниковые записи о Киеве известного литературоведа и общественно-политического деятеля академика Сергея Ефремова 1890-х — 1920-х годов, автор рассматривает определяющие тенденции социокультурного процесса в Украине на исторической полосе перехода от национального возрождения к утверждению тоталитарной системы.

Ключевые слова: дневники, Всеукраинская академия наук (ВУАН), большевистский режим, украинизация, протестные настроения, политическая сатира.

Zinchenko A. Kyiv: Aspirations and Decline.

Public Realities in 1890s — 1920s on Sergiy Yefremov's "Diary" Pages

Analyzing memories and diary entries dedicated to Kyiv made by renown literary critic as well as civic and political activist academician Sergiy Yefremov in 1890s to 1920s, author examines key trends in social-cultural process in Ukraine during the period of changeover from the national revival to the strengthening of the totalitarian system.

Key words: diaries, All-Ukrainian Academy of Sciences, bolshevik regime, ukrainization, protest sentiment, political satire.